Stylistics Studies of the Holy Quran

Print ISSN 2645-5714
Online ISSN 2676-6035

A Comparative Analysis of the Semantic Function of Different Expressions in the Verbally Mutashābih Verses of al-Baqarah (2:136) and Āl ʿImrān (3:84)

Elham Zainkolah [1]

1. Assistant Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Eqlid Higher Education Centre, Iran.
Email: ezarinkolah@yahoo.com

Research Article

Extended Abstract

Research Objective: Examining and analyzing Qur'anic expressions and terminology, particularly in verses exhibiting verbal similarities (mutashābihāt lafẓiyyah), is of particular importance. Ac-cordingly, this study seeks to deepen understanding and elucidate the less apparent dimensions of such verses through an exegetical and comparative analysis of verses 136 of Sūrat al-Baqarah (Qur'an 2) and 84 of Sūrat Āl ʿImrān (Qur'an 3). Its primary objective is to identify and explain the rationale behind the differences in their wording and the semantic significance of these variations.

Research Method: Verses exhibiting verbal similarities are those that resemble one another in wording and lexical structure despite certain differences in their expressions. Verses 136 of Sūrat al-Baqarah and 84 of Sūrat Āl ʿImrān exemplify this phenomenon. Although both address the general theme of belief in God and the divine prophets, they differ in several key expressions. Given the importance of recognizing these differences for a more comprehensive understanding of the two verses, this study adopts a library-based approach to data collection and documentary analysis. Through a comparative examination of the verses and an identification of their distinguishing lin-guistic features, it seeks to explain the reasons for these differences and their respective semantic functions.

Findings: The findings indicate that verse 136 of Sūrat al-Baqarah (Qur'an 2), in light of its con-text—particularly the disputes between the People of the Book and the Muslims, during which the former asserted their superiority—employs the plural imperative qūlū (Say), enabling Muslims to respond to the People of the Book. The general scope of this plural address accounts for the subse-quent use of the preposition ilā (to), which indicates the destination of revelation as reaching the people. It also explains the repetition of the verb ūtī (was given), given the general nature of the addressees and the need for a more detailed formulation.

By contrast, verse 84 of Sūrat Āl ʿImrān (Qur'an 3) occurs in the context of verses addressing the confrontation between the People of the Book and the Prophet (PBUHH). Accordingly, in respond-ing to and refuting their statements, the verse emphasizes the Prophet's elevated status by beginning with the singular imperative qul (Say). Moreover, within this

Received: 21 August 2025 | **Received in revised from:** 22 October 2025 | **Accepted:** 25 October 2025 | **Published online:** 23 October 2026

How to cite: Zarinkolah, E. (2026). A Comparative Analysis of the Semantic Function of Different Expressions in the Verbally Mutashābih Verses of al-Baqarah (2:136) and Āl ʿImrān (3:84). *Stylistics Studies of the Holy Quran*, 10(2), 104–129.

https://doi.org/10.22034/sshq.2025.542368.1577

© 2026 | authors retain the copyright and full publishing rights.

Article type: Research Article

style.quran.ac.ir

Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

context, just as a covenant was taken from the other prophets to affirm their mutual confirmation, a separate covenant was also taken from the Prophet of this community. This further underscores the significance of the singular form of address.

This direct address, together with its emphasis on the Prophet's responsibility and the direct revela-tion of divine messages to him, accounts for the selection of the preposition ʿalā (upon), which conveys the notion of elevation or being upon something. It also explains the omission of the verb ūtī, since the addressee is specifically the Prophet and further elaboration is therefore unnecessary. Thus, the differences in the wording of these two verses do not constitute mere stylistic variations or arbitrary lexical choices. Rather, each expression carries a particular semantic significance in ac-cordance with the context and purpose of its respective verse, such that the expressions are not in-terchangeable without affecting their intended meanings.

Conclusion: The verses under consideration belong to the category of Qur'anic verses exhibiting verbal similarities, yet they differ in their forms of address, the prepositions accompanying the verb, and the degree of verbal elaboration. Specifically, in verse 136 of Sūrat al-Baqarah, the plural im-perative qūlū is used in accordance with the context and the general scope of the address. In verse 84 of Sūrat Āl ʿImrān, however, the singular imperative qul is employed to emphasize the Prophet's elevated status, confront and refute the statements of the People of the Book, and reflect the fact that a covenant was taken from him, just as it was from the other prophets.

Similarly, the preposition accompanying the verb in Sūrat al-Baqarah (Qur'an 2) is ilā, which is consistent with the plural form of address and indicates the conveyance of the message and Scrip-ture to the community as their ultimate destination. In Sūrat Āl ʿImrān (Qur'an 3), by contrast, the preposition ʿalā is used because the address is directed to the Prophet and the revelation is con-veyed directly to him. Furthermore, the verb ītāʾ (giving) is repeated in verse 136 of Sūrat al-Baqarah because of the general nature of the address and the absence of sufficient preparatory con-text in the preceding verses. In verse 84 of Sūrat Āl ʿImrān, however, the addressee is specific, and the necessary contextual groundwork has already been established in the preceding verses. Hence, there is no need to elaborate the statement or repeat this verb.

Since the context and discursive setting of each verse differ, their expressions cannot be inter-changed without altering or diminishing the message and meaning of the respective verse. Preserv-ing these differences is therefore essential for a proper understanding of the verses and the accurate interpretation of their messages and semantic nuances. The expressions in question are intercon-nected in a chain-like manner: besides being meaningfully arranged through collocation, their se-lection follows a logical pattern of substitution. They are employed with such precision in their re-spective contexts that they cannot be substituted for one another. Nor can an expression be re-moved from one verse and inserted into the other without affecting its contextual and semantic function.

Although the use of anzala (to send down) with ilā in Sūrat al-Baqarah indicates the conveyance of the message to the people as its ultimate destination, whereas its use with ʿalā in Sūrat Āl ʿImrān refers to the direct descent of revelation upon the Prophet (PBUHH), this distinction does not con-stitute a universal rule. Indeed, numerous instances in the Qur'an demonstrate otherwise. The use of anzala with either of these prepositions therefore depends on the context, the discursive setting of the verses, and the intended addressee.

Keywords: Verbal Similarities (Mutashābihāt Lafẓiyyah); Sūrat al-Baqarah (Qur'an 2); Sūrat Āl ʿImrān (Qur'an 3); Context; Form of Address

مطالعات سبک شناختی قرآن کریم
Print ISSN 2645-5714
Online ISSN 2676-6035

تحلیل تطبیقی کارکرد معنایی تعابیر متفاوت در آیات متشابه لفظی ۱۳۶ بقره و ۸۴ آل‌عمران

الهام زرین‌کلاه [۱]

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، مرکز آموزش عالی اقلید، اقلید، ایران. ezarinkolah@yahoo.com

پژوهشی

چکیده

آیات متشابه لفظی آیاتی هستند که از نظر لفظ و ساختار کلمات به یکدیگر شباهت دارند؛ اگرچه تفاوت‌های جزئی میان آن‌ها دیده می‌شود. آیه ۱۳۶ سورهٔ بقره و ۸۴ سورهٔ آل‌عمران از این نمونه‌اند که در عین شباهت در مضمون کلی (دعوت به ایمان به خداوند و پیامبران الهی) در برخی تعابیر کلیدی، متفاوتند. نظر به اهمیت شناخت این تفاوت در فهم بهتر هردو آیه، این مقاله با بکارگیری روش کتابخانه‌ای در گردآوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل اسناد، ضمن ارزیابی تطبیقی این دو آیه و استخراج وجوه تمایز آن‌ها به تبیین علل تفاوت‌ها و کارکرد معنایی آن پرداخته است. یافته‌ها حاکی از آن است که آیه ۱۳۶ بقره، بنا بر قرار گرفتن در سیاق آیات مشاجرة اهل کتاب با مسلمان و برتر دانستن خود، مقتضیِ ذکر خطاب جمع «قولوا» در راستای پاسخ مسلمانان به اهل کتاب است. عمومیت این خطاب سبب شده که در ادامه، حرف انتهای «إلی» (به‌دلیل منتهی شدن مقصد وحی به مردم) و درنتیجه تکرار «اوتی» (بنا بر عام بودن مخاطب و ضرورت تفصیل کلام) مشاهده شود. این درحالی است که آیه ۸۴ آل‌عمران در سیاق آیاتی قرار گرفته که از یک‌سو محل تقابل اهل کتاب با پیامبر(ص) است و درنتیجه به‌منظورِ پاسخ و رد گفتار آن‌ها، نیاز به تعظیم پیامبر(ص) و شروع آیه با خطاب مفرد «قل» است و از سوی دیگر در همین سیاق، همان‌گونه که از انبیاء دیگر در تأیید نیز میثاق گرفته شده، از پیامبر امت ما نیز به‌طورِ جداگانه این پیمان گرفته می‌شود که این امر نیز بر مفرد بودن خطاب تأکید می‌کند. این خطاب و تأکید آن بر مسئولیت پیامبر(ص) و نزول مستقیم وحی بر ایشان، منجر به گزینش حرف استعلای «علی» و در نهایت حذف «اوتی» به دلیل خاص بودن ایشان و عدم نیاز به بسط کلام شده است؛ بنابراین، تفاوت تعابیر این دو آیه، تنوع بیانی و گزینش تصادفی واژگان نبوده، بلکه متناسب با سیاق و هدف آیه، هر واژه حامل بار معنایی خاص است؛ به‌طوری‌که نمی‌توان هیچ یک را جانشین دیگری نمود.

واژگان کلیدی: آل‌عمران، بقره، خطاب ، سیاق، متشابه لفظی.

تاریخ دریافت: ۳۰ مرداد ۱۴۰۴ | **تاریخ اصلاح:** ۳۰ مهر ۱۴۰۴ | **تاریخ پذیرش:** ۰۳ آبان ۱۴۰۴ | **تاریخ انتشار آنلاین:** ۰۱ آبان ۱۴۰۵

استناد به این مقاله: زرین کلاه، الهام. (۱۴۰۵). تحلیل تطبیقی کاکرد معنایی تعابیر متفاوت در آیات متشابه لفظی ۱۳۶ بقره و ۸۴ آل‌عمران. *مطالعات سبک شناختی قرآن کریم*، ۱۰(۲)، ۱۰۴-۱۲۹.

https://doi.org/10.22034/sshq.2025.542368.1577

۱۴۰۵© نویسندگان دارنده حق مولف مقاله خود بدون محدودیت هستند
نوع مقاله: پژوهشی **ناشر:** دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

style.quran.ac.ir

۱. مقدمه

قرآن کریم، کلام الهی و معجزهٔ جاودان پیامبر اسلام(ص)، علاوه‌بر محتوای عمیق اعتقادی، تربیتی و اخلاقی، از جنبه‌های گوناگون، ازجمله ساختار زبانی و بلاغی، همواره مورد توجه اندیشمندان و پژوهشگران علوم اسلامی بوده است. در این میان، بررسی و تحلیل تعابیر و اصطلاحات قرآنی، به‌ویژه در آیات متشابه لفظی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. آیات متشابه لفظی که قرآن‌پژوهان با عناوین دیگری همچون «تصریف القرآن» و «اسرار التکرار» نیز به آن پرداخته‌اند، آیاتی هستند که یک موضوع را با الفاظ و تعابیر مشابه بیان می‌کنند، اما از نظر ساختار کلامی تفاوت‌های جزئی میان آن‌ها مشاهده می‌شود. برخی از این تفاوت‌های جزئی حذف و اضافه، تقدیم و تأخیر، تعریف و تنکیر، افراد و جمع، تبدیل حرفی به حرف دیگر، تبدیل واژه‌ای به واژهٔ دیگر و... است (زرکشی، ۱۴۱۰: ۲۰۲/۱). می‌توان گفت، این آیات یکی از وجوه اعجاز قرآن است، زیرا در آن‌ها، اسرار و فوائدی نهفته است که قطعاً خالی از فایده نیست؛ ازاین‌رو، تحلیل دقیق و کشف علل و وجوه این تمایزها، گامی ضروری در راستای فهم صحیح بلاغی و نکات تفسیری و اجتناب از تفسیربه‌رأی این دسته آیات است و می‌تواند درک عمیق‌تری از مقاصد الهی و پیام‌های وحیانی مذکور در آن‌ها ارائه دهد. آیات ۱۳۶ سورهٔ بقره و ۸۴ سورهٔ آل‌عمران، ازجملهٔ این آیات است که در عین شباهت در مضمون کلی، یعنی دعوت به ایمان به خداوند و پیامبران الهی در برخی تعابیر کلیدی، تفاوت دارند. این تعابیر متفاوت شامل نحوهٔ به‌کارگیری خطاب، حرف اضافه و تکرار است؛ اگرچه با مطالعهٔ نحوی این تعابیر، نکاتی در این‌باره روشن می‌شود، اما بررسی عمیق‌تر و تعیین حکمت این تفاوت‌ها، نیازمند تحلیل دقیق سیاق آیات، ساختار کلام، جایگاه مخاطب و شناخت آن است که این مهم با ارزیابی دیدگاه محققان و مفسران حاصل می‌شود؛ ازاین‌رو، مقالهٔ حاضر ضمن تحلیل تفسیری و مقایسهٔ تطبیقی این دو آیه و تعیین حکمت تمایز تعابیر، به دنبال پاسخ به این پرسش‌ها است؛

۱- چه تفاوت‌هایی میان دو آیهٔ ۱۳٦ بقره و ۸٤ آل‌عمران وجود دارد؟

۲- تفاوت‌های جزئی در عین تشابه کلی، منجر به تفاوت معنایی می‌شود یا خیر؟

۳- فلسفه و حکمت این تفاوت‌های تعبیری چیست؟

براین‌اساس، نخست لازم است، پیشینهٔ بحث بیان شود.

۲. پیشینه

درخصوص متشابهات لفظی، برخی به‌صورت مستقل و برخی دیگر در لابه‌لای

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

پژوهش‌های خود به این مهم پرداخته‌اند. کتاب‌های نافع، کتاب خلف بن‌هشام و حمزة بن حبیب الزیات است که ابن‌ندیم از آن‌ها نام برده، اما عنوان کتب ایشان را ذکر ننموده (ابن‌ندیم، بی‌تا: ۵۵)، «متشابه القرآن کسایی»، «مجالس ابن‌جوزی فی المتشابه من الآیات القرآنیه» و... که در راستای حفظ بهتر آیات، صرفاً در آن‌ها آیات متشابه لفظی از سایر آیات تفکیک شده و «درة التنزیل و غرة التأویل اسکافی»، «البرهان فی متشابه القرآن کرمانی»، «فتح الرحمن بکشف ما یلبس فی القرآن» انصاری که علاوه‌بر استخراج آیات متشابه لفظی، تا حدودی به شرح آن نیز پرداخته‌اند، نمونه‌ای از آثار مستقل نگاشته‌شده در زمینهٔ متشابهات لفظی است؛ همچنین، برخی آثار تألیف‌شده در زمینهٔ علوم قرآنی، همچون «البرهان فی علوم القرآن زرکشی» و« الاتقان فی علوم القرآن» سیوطی از پژوهش‌هایی است که در لابه‌لای آن به برخی آیات متشابه نیز پرداخته شده است. در برخی از تفاسیر نیز به اقتضای بحث ذیل این آیات، تا حدودی به این مبحث اشاره شده است. در سال‌های اخیر نیز مقالاتی دربارهٔ برخی آیات متشابه به رشتهٔ تحریر در آمده است. مقالهٔ حسینی و همکاران (۱۳۸۷) که به مباحث کلی مربوط به آیات متشابه، همچون تعریف تشابه، حکمت آن در قرآن و... می‌پردازد، نجفی و همکاران(۱۳۹۸) که زیبایی‌شناسی آیات متشابه قرآن را در مقالهٔ خود بیان می‌کنند و تاجی (۱۴۰۳) که با تکیه بر روش نوین معناشناسی شناختی، آیات متشابه سورهٔ بقره را تحلیل می‌نماید، از این نمونه است. بدیهی است در هیچ‌یک از این آثار، بررسی دقیق و تطبیقی آیات متشابه ۱۳۶ بقره و ۸۴ آل‌عمران و بیان علل تشابه آن‌ها در خلال آراء محققان و مفسران، انجام نشده است.

۳. معناشناسی متشابه لفظی در لغت و اصطلاح

واژهٔ متشابه در لغت، از مصدر «تشابه» و ریشهٔ «شبه» به معنای «مثل» و «مانند» است. «شبه» دراصل بر چیزی اطلاق می‌شود که از نظر شکل، رنگ یا اوصاف، شبیه چیز دیگری باشد (ابن‌فارس، ۱۴۰۴: ۲۴۳/۳). این واژهٔ زمانی به کار می‌رود که چیزی شبیه چیز دیگر باشد تا آنجا که در تشخیص مانعی ایجاد نکند» (طریحی، ۱۴۰۳: ۳۵۰/۶). براین‌اساس، باید گفت «شبه» به معنای شبیه و مانند بودن است که سبب دشواری در تمییز دادن میان مشابه می‌شود.

اما در حوزهٔ علوم قرآنی، واژهٔ متشابه، لفظی است که وجوه معنایی متعدد را دربرگرفته و مورد شبه است؛ به‌گونه‌ای که قابل تأویل به وجه صحیح یا ناصحیح است. این نوع متشابه، درواقع، همان متشابه معنوی است که در برابر محکم قرار می‌گیرد. نوع دیگر متشابه لفظی

است که در برابر آیات محکم قرار نمی‌گیرد، بلکه الفاظ آن‌ها متشابه است. براین‌اساس، متشابه لفظی، آیاتی از قرآن است که در یک موضوع یا سایر موضوعات تکرار شود و دارای الفاظی شبیه به یکدیگر باشد. این دسته آیات اگرچه شباهت دارند، اما دارای تفاوت نیز می‌باشند. این نوع تفاوت‌ها غالباً در تقدیم و تأخیر، زیادت یا نقصان، ذکر برخی اجزا یا حذف آن، تعریف و تنکیر، جمع یا مفرد بودن واژگان، ایجاز یا اطناب، تبدیل حرفی به حرف دیگر یا کلمه‌ای به کلمهٔ دیگر مشاهده می‌شود. (زرکشی، ۱۴۱۰: ۲۰۲/۱)

۴. تفاوت‌ها و شباهت‌های ظاهری آیهٔ ۱۳۶ بقره و ۸۴ آل‌عمران

﴿قُولُوا آمَنّا بِاللهِ وَ ما أُنزِلَ إِلَيْنا وَ ما أُنزِلَ إِلى إِبْراهيمَ وَ إِسْماعيلَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الأَسْباطِ وَ ما أُوتِيَ مُوسى وَ عيسى وَ ما أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِن رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنهُم وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ﴾ (بگویید ما به خدا و به آنچه بر ما نازل شده و به آنچه بر ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و اسباط نازل آمده و به آنچه به موسی و عیسی داده شده و به آنچه به همهٔ پیامبران از سوی پروردگارشان داده شده، ایمان آورده‌ایم؛ میان هیچ یك از ایشان فرق نمی‌گذاریم و در برابر او تسلیم هستیم.)» (بقره: ۱۳۶)

﴿قُلْ آمَنّا بِاللهِ وَ ما أُنزِلَ عَلَيْنا وَ ما أُنزِلَ عَلى إِبْراهيمَ وَ إِسْماعيلَ وَ إِسْحاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الأَسْباطِ وَ ما أُوتِيَ مُوسى وَ عيسى وَ النَّبِيُّونَ مِن رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنهُم وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ﴾ (بگو به خدا و آنچه بر ما نازل شده و آنچه بر ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و اسباط نازل گردیده و آنچه به موسی و عیسی و انبیای [دیگر] از جانب پروردگارشان داده شده، گرویدیم و میان هیچ یك از آنان فرق نمی‌گذاریم و ما او را فرمانبرداریم).» (آل عمران/۸۴)

رویکرد عالمان دینی در بیان نوع ارتباط میان این دو آیه، متفاوت است؛ به‌گونه‌ای که برخی آن‌ها را کاملاً مشابه دانسته و این تشابه را یکی از مصادیق پیوستگی و وحدت میان دو سورهٔ بقره و آل‌عمران مطرح کرده‌اند (سیوطی، ۱۴۰۶: ۷۳)؛ درحالی‌که از منظر بسیاری از مؤلفان کتب متشابه لفظی و مفسران، تفاوت‌های معناداری میان این دو آیه وجود دارد که ناشی از تفاوت الفاظ است.

این موارد به شرح ذیل است:

- هر دو آیه با خطاب آغاز شده است، ولی خطاب در آیهٔ ۱۳۶ با عبارت «قولوا» و به‌صورت جمع و در آیهٔ ۸۴ با عبارت «قل» و به‌صورت مفرد آمده است.

- در هر دو آیه، محور کلام ایمان به خدا و آنچه بر انبیاء نازل شده است؛ درعین‌حال، عبارت مربوط به نزول وحی در آیهٔ بقره، به‌صورت ﴿وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا﴾ با حرف جر «إلی» آمده، اما آنچه در سورهٔ آل‌عمران دیده می‌شود، به‌صورت ﴿وَمَا أُنزِلَ عَلَيْنَا﴾ با حرف جرّ «علی» است.

- هردو آیه به ذکر تمامی انبیاء که به‌ترتیب، شامل ابراهیم، اسماعیل، اسحاق، یعقوب، اسباط، موسی، عیسی و نبیون می‌شود، پرداخته است.. دراین‌میان، در آیهٔ ۱۳۶ بقره، عبارت «ما اوتی» دو بار و به‌صورت ﴿وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِن رَبِّهِمْ﴾ و در آل‌عمران یک بار و به‌صورت ﴿وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَالنَّبِيُّونَ مِن رَبِّهِمْ﴾ و با حذف «مَا أُوتِيَ» آمده است.

- نفی تفریق و عبارت تسلیم در هردو آیه، به‌صورت کاملاً یکسان و به شکل ﴿لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ﴾ و ﴿وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾، دیده می‌شود.

براین‌اساس، درمجموع، ۵ شباهت و ۳ تفاوت میان این دو آیه دیده می‌شود.

محور مقایسه	نوع قیاس	آیهٔ ۱۳۶ بقره	آیهٔ ۸۴ آل‌عمران
شروع آیه	تشابه	خطاب	خطاب
زمینهٔ خطاب	تشابه	«آمنا بالله و ما انزل...»	«آمنا بالله و ما انزل...»
ترتیب ذکر انبیاء	تشابه	إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ	إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَالنَّبِيُّونَ
عبارت نفی تفریق	تشابه	لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ	لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ
عبارت تسلیم	تشابه	وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ	وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ
نوع خطاب	تفاوت	قُولُوا	«قل»
حرف اضافهٔ فعل «أنزل»	تفاوت	وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا	وَمَا أُنزِلَ عَلَيْنَا
تکرار عبارت «ما اوتی»	تفاوت	وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ	وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَالنَّبِيُّونَ

۵. تحلیل تفسیری آیهٔ ۱۳۶ سورهٔ بقره

آیهٔ ۱۳۶ سورهٔ بقره یکی از آیات کلیدی در تبیین جهان‌بینی توحیدی و جامع‌نگر اسلام نسبت به پیامبران و ادیان الهی است که در آن، خداوند به مسلمانان دستور می‌دهد، موضع اعتقادی خود را با صراحت و شفافیت بیان نمایند.

این آیه تبیین مبسوط ملت ابراهیم در آیهٔ قبل است که از آن یا از آورندهٔ آن باعنوانِ «حنیف» یاد شده است. و ازآنجاکه ملت ابراهیم (حنیف)، همان اسلام است و غیرازآن پذیرفته نیست، می‌توان آن را به انبیای دیگر نیز اسناد داد؛ بنابراین، بنا بر اینکه در آیهٔ قبل و در پاسخ به دعوت اهل کتاب به یهودیت و مسیحیت، به‌نحو اجمال و مبسوط، از پیروی از آیین ابراهیم و ملت حنیف سخن گفت، در این آیه، به تفصیل آن اجمال

پرداخته و فرمود، ملت حنیف همان ایمان به توحید، حقانیت آنچه بر انبیاء نازل شده و... است. (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۲۱۷/۷)

جامعیت ایمان اسلامی از دیگر مباحث محوری در این آیه، است که با عبارت﴿آمَنّا بِاللهِ وَما أُنزِلَ إِلَيْنا وَما أُنزِلَ إِلى إِبْراهيمَ وَإِسْماعيلَ وَإِسْحاقَ وَيَعْقُوبَ وَالأَسْباطِ وَما أُوتِيَ مُوسى وَعيسى وَما أُوتِيَ النَّبِيُّونَ﴾ بیان شده است؛ به‌گونه‌ای که خداوند در آن، ایمان اسلامی را ایمانی جامع که شامل ایمان به خدا و همهٔ پیامبران و کتاب‌های الهی است، می‌داند. (طبرسی ۱۲۷۲: ۴۰۵/۱؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ۳۹۵/۱).

مطلب مورد تأکید دیگر در این آیه، نفی تبعیض و تأکید بر وحدت پیامبران است که از عبارت ﴿لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ﴾ برداشت می‌شود. این عبارت، درواقع، بیانگر اشتراک همهٔ انبیاء در اصلِ رسالت و دعوت به توحید مشترک و عدم تفاوت در اصل پیام است. (سید قطب، ۱۴۰۸: ۱۱۸/۱؛ نسفی، ۱۴۱۶: ۲۵۳/۱)

۶. تحلیل تفسیری آیهٔ ۸۴ سورهٔ آل‌عمران

آیهٔ ۸۴ سورهٔ آل‌عمران از آیات مهم قرآن است که به‌صراحت بر ایمان به خداوند و همهٔ پیامبران و کتب آسمانی تأکید و هرگونه تفریق و تبعیض میان آنان را نفی می‌نماید. در تفسیر این آیه، دو قول ذکر شده است؛ نخست آنکه آیه رد بر کافرانی است که به برخی از پیامبران ایمان آورده و برخی دیگر را انکار کرده‌اند؛ بنابراین، آیه نازل شد و بر وحدت ایمان به همهٔ انبیاء تأکید نمود؛ و قول دوم آن است که آیه مطابق با وعده‌ای است که قبلاً مبنی بر ایمان پیامبر(ص) به همهٔ انبیاء پیشین، به‌صورت تفصیلی، داده بود (طوسی، ۱۴۰۹: ۵۱۹/۲). و این ازجمله شواهدی است که شهادت می‌دهد بر اینکه مراد از میثاق، میثاقی است که از همهٔ انبیاء و امت‌های پیشین گرفته شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۳۷/۳)؛ بنابراین، آیهٔ ۸۴ آل‌عمران نیز همچون آیهٔ ۱۳۶ بقره در سیاق دعوت به ایمان به خداوند و پیامبران الهی است. (طوسی، ۱۴۰۹: ۵۱۹/۲)

۷. تعابیر مختلف در دو آیه و کارکرد آن

همان‌طور که در جدول بیان شد، سه تفاوت عمده میان دو آیهٔ موردِبحث، از نظر ساختار ظاهری، وجود دارد. این موارد به شرح ذیل است:

۷-۱. خطاب: تعابیر متفاوت «قولوا» و «قل»

یکی از تفاوت‌های ظاهری آیات متشابه موردِبحث، نوع به‌کارگیری خطاب است؛ به‌گونه‌ای که آیهٔ ۱۳۶ بقره با عبارت ﴿قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ﴾ با خطاب جمع، درحالی‌که آیهٔ متشابه

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

آن یعنی ۸٤ سورهٔ آل‌عمران با «قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ» آغاز شده است.

بررسی آراء مفسران ذیل آیات مذکور، نشان می‌دهد که در سبب این تفاوت، موارد مختلف مطرح شده است؛ اگرچه برخی به این مطلب اشاره نکرده‌اند (نک. طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۸۸/۲؛ ثعالبی، ۱۴۱۸: ۳۲۴/۱)؛ درعین‌حال، برخی دیگر به این مهم پرداخته‌اند. توضیح آنکه خداوند در آیهٔ قبل از آیهٔ ۱۳٦ سورهٔ بقره، گفتار یهودیان و مسیحیان که هریک دین خود را تنها راه هدایت دانسته و دیگر ادیان را مردود می‌شمردند با ذکر عبارت ﴿كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا﴾ (البقره: ۱۳۵) بیان نموده است. شأن نزول این آیه چنین است: «عبدالله بن‌صوریا، کعب بن‌اشرف، مالك بن‌صیف و جماعتی از یهود و نصارای نجران با مسلمانان مشاجره نمودند و هر طایفه‌ای می‌گفتند که دین ما نزد پروردگار صحیح و بر حق است؛ یهود می‌گفتند، پیغمبر ما، موسی، از همهٔ پیغمبران و کتاب آسمانی ما تورات از همهٔ کتاب‌ها با فضیلت‌تر است. نصاری می‌گفتند، پیغمبر ما، عیسی، از همهٔ پیغمبران و کتاب آسمانی انجیل از همهٔ کتاب‌ها بهتر است و هریك از این دو طایفه به مسلمانان می‌گفتند، به دین ما وارد شوید؛ ازاین‌رو، این آیه نازل شد» (طبرسی، ۱۳۷۲:، ۱/ ۴۰۳و۴۰۲) و خداوند در ادامه با نزول آیهٔ ۱۳٦ با ذکر عبارت «قُولُوا»، خطاب به تمام مسلمانان، دستور می‌دهد که شما نیز در پاسخ به این انحصارطلبی یهود و نصارا، اعلام نمایید ایمان محدود و انحصاری این دو گروه نیست، بلکه شامل ایمان به همهٔ پیامبران و آنچه بر ایشان نازل شده است، می‌باشد و در این خصوص، تفاوتی میان هیچ فرد و گروهی نیست (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۰۵/۱؛) ؛ بنابراین، مطابق این سیاق و فضای گفتمانی که میان مسلمانان و اهل کتاب رخ داده، اقتضا می‌کند که در پاسخ به واژهٔ «قالوا» در آیهٔ ۱۳۵، واژهٔ «قُولُوا» در آیهٔ ۱۳٦ قرار بگیرد؛ این درحالی است که سیاق و فضای نزول در سورهٔ آل عمران، به‌گونه‌ای دیگر است. در ارتباط با شأن نزول این آیه و آیهٔ قبل و بعد آن، آمده که اهل کتاب دربارهٔ دین ابراهیم(ع) با هم اختلاف داشتند؛ ازاین‌رو، نزد پیامبر(ص) به مخاصمه رفته و هریک خود را به دین ابراهیم سزاوارتر دانستند، اما پیامبر(ص) فرمود: «هردو فرقهٔ یهود و نصارا از دین ابراهیم بری و جدا هستند». این پاسخ پیامبر(ص) سبب شد که آن‌ها خشمگین شده و با غضب به پیامبر(ص) و سوگند به خدا، بگویند که از قضاوت تو راضی نیستیم و دینت را قبول نداریم؛ براین‌اساس، این آیات نازل شد و گفتار آن‌ها را پاسخ داد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۸۷/۲)؛ ازاین‌رو، لازم است در ادامهٔ آیهٔ ۸۳، پاسخ پیامبر(ص) به گفتار آن‌ها و تقابل با توهین‌شان بیان شود؛ بنابراین، ضرورت دارد با خطاب «قل» آغاز شود تا هم پاسخ پیامبر(ص) به آن‌ها باشد و هم با ذکر خطاب خاص به پیامبر(ص)؛ درمقابل، برخورد نادرست اهل کتاب شأن و جایگاه ایشان را تعظیم نماید.

اندلسی نیز با اشاره به ظرافت‌های بیانی در گزینش واژگانی در قرآن، سبب ذکر خطاب خاص به پیامبر(ص) در آیهٔ ۸٤ سورهٔ آل‌عمران و جدا کردن ایشان از سایرین را سیاق آیات می‌داند. از منظر او، از آنجا که خداوند در آیهٔ ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ﴾ (آل عمران: ۸۱)، با ذکر عبارت «ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ»، از گرفتن میثاق یاد نموده؛ ازاین‌رو، در آیهٔ ۸٤، به‌طورِ ویژه، پیامبر(ص) را در این مأموریت مشخص کرد تا از این طریق، مقام او را تأییدکننده و گواه آنچه بر پیامبران پیشین که از آن‌ها پیمان گرفته شده است، آشکار نماید (اندلسی، ۱۴۲۰: ۲۴۸/۳). این سخن نیز نشان از عظمت و جایگاه پیامبر(ص) دارد.

صاحب تفسیر تسنیم نیز حکمت این نوع خطاب را سیاق آیات می‌داند. وی بر این باور است که خداوند در این آیه، پس از هشدار به کسانی‌که بعداز اعتراف به پیمان خدا، از انبیاء و امت‌هایشان در پذیرش حق و ایمان به نبوت پیامبر اسلام(ص)، از این میثاق الهی اعراض کردند و دین غیرالهی را برگزیدند، با التفات از غیب در آیهٔ قبل ﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ﴾ به خطاب در آیهٔ موردبحث (قُلْ...) در مقام تقابل متذکر می‌شود که پیامبر(ص) و امت او براساسِ عمل به آن میثاق، به خدا، قرآن و حقانیت انبیاء الهی و کتب آسمانی ایمان دارند؛ به عبارت دیگر، خداوند در آیات قبل، از پیمان انبیاء و امت‌ها در پذیرش حق و ایمان به انبیاء و تصدیق کتب آسمانی پیشین خبر داد؛ آن‌گاه افرادی که از این پیمان اعراض نمودند، فاسق نامید. سپس در این آیه از ایمان پیامبر(ص) و امت ایشان سخن گفت و ایمان، اعتقاد و تسلیم را در اعتقاد به مبانی دین و اعتراف به حقانیت انبیاء الهی و تصدیق کتب آسمانی دانست (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۷۱۸/۱۴)؛ براین‌اساس است که در این آیه با خطاب «قل» به پیامبر(ص) دستور می‌دهد، بر طبق میثاقی که از او گرفته شده، رفتار نموده و از جانب خود و امتش بگوید: «آمَنّا بِاللهِ وَ ما أُنزِلَ عَلَيْنا»؛ درواقع، این خطاب به‌صورت بسیار دقیق، جایگاه ویژهٔ پیامبر(ص) را در مقام ناقل، مبلغ و مؤید تمامی وحی‌های انبیاء پیشین، تبیین نموده و او را از سایر انسان‌ها و حتی انبیاء متمایز می‌نماید و جایگاه پیامبر(ص) را باعنوانِ میراث‌دار و مجری حقایق الهی تثبیت می‌کند.

علامه طباطبایی نیز بر این باور است، اما تمرکز وی بیش‌تر بر مسئلهٔ اخذ میثاق است. وی ضمن اینکه آیات ۸۱ تا ۸۵ سورهٔ آل عمران را در یک سیاق بیانی دانسته، متذکر می‌شود این آیات نیز همانند آیات قبل خود در ارتباط با اهل کتاب و رفتار آن‌ها است. زیرا آن‌ها با هدف جابجایی کلمات خدا و مشتبه کردن حقایق بر مردم، به‌دنبال این بودند که در ذهن مردم، میان پیامبران تفرقه انداخته و بگویند: «ما آن پیامبر را قبول داریم،

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

ولـی این (یعنی رسـول خـدا(ص)) را قبول نداریـم»؛ بنابراین، خداونـد در این آیات، ضمن ردِّ این تهمت که پیامبری همچون عیسـی(ع) و موسـی(ع) دسـتور داده باشـند که خودِ او یا ملائکه را ارباب بگیرند، تخطئه یهود و نصارا را شـدت بخشـیده و می‌فرماید: «نه‌تنها آن دو بزرگـوار چنیـن چیزی را نگفته بودند، بلکه نمی‌توانسـتند بگوینـد؛ زیرا خداوند از تمامی انبیاء پیمان گرفته که به همهٔ پیامبران (چه پیغمبران قبل از خود و چه بعد ازخود-) ایمان آورند و او را یاری کنند؛ به این معنا که هر پیغمبری، پیغمبران قبل از خود را تصدیق کند و مردم را به آمدن پیغمبران بعد از خودش بشارت دهد؛ همان‌طور که عیسی(ع)، پیامبر قبل از خود، یعنی موسی(ع) را تصدیق کرد و به آمدن پیامبر بعد از خودش، یعنی محمد(ص) بشـارت داد و همچنین، خدای‌تعالی از انبیاء پیمان گرفت که از مردم و امت خود پیمان بگیرند و حدِّاقل آنان را شاهد بر خودشان قرار دهند؛ ازاین‌رو است که در آیهٔ ۸۴، به رسول گرامـی خـود نیز دسـتور می‌دهد که خود آن جنـاب نیز طبق این پیمان عمـل نموده و آن را قبـول کنـد و درنتیجه، هم بـه خدا و هم به تمامی احکامی کـه خدای‌تعالی بر انبیای خود نازل کرده، ایمان بیاورد. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۳/۳۳۱ و ۳۳۲)

برخی مفسـران دیگر نیز بدون اشـاره به سـیاق کلام و فضای گفتمانی حاکم بر این آیات، بیان می‌کنند، همان‌طور که سلاطین و پادشاهان تنها از جانب خود سخن می‌گویند، خداوند نیز به پیامبر(ص) دستور داده که تنها از جانب خود سخن گوید؛ ازاین‌رو خطاب به صورت مفرد آمده اسـت (زمخشـری، ۱۴۰۷: ۱/۳۸۱؛ قاسمی، ۱۴۱۸: ۲/۳۴۵)؛ اگرچه این افراد به سیاق آیات دراین‌باره اشاره نکرده‌اند، اما این گفتار نیز برخاسته از همان سیاق است؛ درعین‌حال، این مطلب به این معنا نیست که آیهٔ ۸۴ متوجه مردم نبوده و نیاز به توجه و عمل آن‌ها به این آیه نیسـت، بلکه این آیه، همانند سـایر آیات قرآن که خطاب به پیامبر(ص) است، حکم آن شامل و متوجه عموم مردم می‌شود؛ درواقع، خطاب به پیامبر(ص) در این آیه، مثل این است که به رئیس جمعیتی خطاب شود از طرف خود و زیرمجموعهٔ خود مطلبی را اعلام نماید. ذکر ایمان با ضمیر جمع و به صورت «آمنّا» در ادامهٔ این آیه، بیانگر این مطلب و مؤید آن است؛ ازاین‌رو، براساسِ آنچه بیان شد، هیچ یک از این خطاب‌ها به صورت تصادفی و بدون دلیل در ایـن دو آیـه قـرار نگرفته‌انـد، بلکـه هریک، به دقـت و ظرافت تمام انتخـاب و در جایگاه و مکان صرفاً مختص به خود قرار گرفته‌اند و تحت هیچ شرایطی امکان جایگزینی آن‌ها با هم نیست. زیرا هرکدام از آن‌ها معنا و کارکرد منحصربه‌خود را ایفا می‌نماید.

۷-۲. حرف جر: تعابیر متفاوت «أُنزِلَ إِلَيْنا» و «أُنزِلَ عَلَيْنا»

تفاوت دیگر دو آیهٔ متشـابه موردِبحث، به‌کار رفتن فعل «أُنزِلَ» با حروف متعدی متفاوت

است. توضیح آنکه در قرآن کریم، فعل «نزل» با حروف جر متفاوتی همراه شده است که هرکدام بار معنایی و نحوی خاصی دارند. دو مورد مهم آن همان‌طور که بیان شد، ﴿أُنزِلَ إِلَيْنا﴾ و ﴿أُنزِلَ عَلَيْنا﴾ است که در آیات ۱۳۶ بقره و ۸۴ آل‌عمران دیده می‌شود. این دو عبارت از نظر نحوی و معنایی تفاوت‌هایی دارند که در منابع تفسیری به آن پرداخته شده است. در این دو آیه، پس از «أُنزِلَ» که فعل ماضی مجهول است، حرف جر می‌آید که متمم فعل محسوب می‌شود و رابطهٔ معنایی بین فعل و متمم را مشخص می‌کند. این متمم فعلی در این دو آیه، «إِلَيْنا» یا «عَلَيْنا» است.

به‌منظورِ فهم دلیل این مطلب که چرا در آیهٔ بقره، حرف جر فعل «أُنزِلَ»، «إلینا» و در آل‌عمران «علینا» است، شناخت این دو حرف جر و کارکرد معنایی هریک ضرورت دارد. توضیح آنکه «عَلی» در زبان عربی برای موقعیتی است که چیزی از بالا بر چیزی فرود می‌آید و مختص جهتی از جهات شش‌گانه است؛ درحالی‌که «إلی» برای رسیدن و انتهای حرکت به سوی مقصد از هریک از جهات شش‌گانه (راست، چپ، جلو، عقب، بالا، پایین) به کار می‌رود و اختصاص به جهت خاصی ندارد؛ بنابراین، اگر چیزی از جهتی به سوی شیء دیگر حرکت کند و به آن برسد، گفته می‌شود «انتهی إلیه» (به آن رسید) و این اختصاص به جهت خاص ندارد، اما «عَلی» زمانی به کار می‌رود که چیزی از بالا بر چیزی قرار گیرد؛ ازاین‌رو، «عَلی» نشان‌دهندهٔ نزول مستقیم و از بالا و دربرگیرندهٔ وحی است؛ یعنی وحی مستقیماً بر پیامبر(ص) نازل می‌شود و «إلی» نشان‌دهندهٔ جهت و رسیدن پیام است؛ یعنی پیام وحی پس از پیامبر(ص) به سوی امت‌ها و پیروان می‌رسد. (اسکافی، ۱۴۲۲: ۲۶و۲۷)

کرمانی نیز به این مورد تأکید نموده و بیان می‌کند «إلی» در زبان عربی بدون اینکه به جهت یا موقعیت توجه نماید، نشان‌دهندهٔ رسیدن به مقصد، انتها و غایت است؛ درواقع، این حرف اضافه بیان می‌کند که چیزی به نقطهٔ نهایی خود، صرف‌نظر از اینکه از کجا یا چگونه رسیده است؛ اما «علی» به‌طورِ خاص به جانب بالا، استعلاء و نزول از بالا به پایین دلالت داشته و غالباً برای بیان نزول مستقیم از مقام بالاتر به پایین‌تر به کار می‌رود (کرمانی، ۱۴۱۸: ۱۱۷)؛ ازاین‌رو، «علی» بیشتر مخصوص پیامبران و نشان‌دهندهٔ جایگاه ویژهٔ آنان در دریافت وحی است؛ درحالی‌که «إلی» بر رسیدن پیام به مقصد، اعم از پیامبر یا امت، تأکید دارد. (نسفی، ۱۴۱۶: ۲۵۳/۱؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۶: ۱۴۸/۱).

اسکافی در تبیین این‌گونه موارد گفته است که «علی» بر فوقیت و آمدن از فوق دلالت دارد بنابراین، به یک جهت از جهات شش‌گانه (بالا و پایین، چپ و راست و...) اختصاص دارد، اما «إلی» بر منتها و نقطهٔ پایان دلالت دارد. نقطهٔ پایان نیز نسبت به هریک از شش

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

جهت، امکان‌پذیر است، زیرا حرکت چیزی به سوی چیز دیگر ممکن است از بالا یا پایین یا غیره باشد. پس «إلی»، برخلافِ «علی»، به جهت خاصی اختصاص ندارد. در مواردی که به انزال وحی به انبیاء مربوط می‌شود، «علی» مناسب است؛ زیرا وحی به آنها نازل شده است. تعبیر «انزلنا علیک» بر این نکته دلالت دارد که وحی از جانب فوق آمده است؛ درمجموع، خلاصهٔ گفتار محققان فوق چنین است: ازآنجاکه مطابق با سیاق و فضای سخن، خطاب در سورهٔ بقره به همهٔ مردم است و کتاب و پیام‌ها هم به همهٔ امت‌ها منتهی می‌شود؛ ازاین‌رو، استفاده از «انزل إلینا» درست و دقیق است؛ درواقع در آیهٔ سورهٔ بقره، خطاب از ابتدا با ذکر «قولوا» و به مردم بوده؛ بنابراین در انزال هم انتها و مقصد نهایی نزول وحی که مردم هستند را در نظر گرفته و درنتیجه حرف انتهای «إلی» به‌کار رفته است. اما دربارهٔ آیهٔ ٨٤ آل‌عمران، باتوجه‌به اینکه در آیات قبل، یعنی آیهٔ ٨١ و آیهٔ ٨٣، خطاب به پیامبر(ص) بوده و سبب شده آیهٔ ٨٤ با خطاب «قل» آغاز شود؛ بنابراین، متناسب با این نوع خطاب و محوریت پیامبر(ص)، تمرکز بر ابتدای نزول یعنی از جبرئیل به پیامبر(ص) بوده نه مقصد نهایی نزول و درنتیجه حرف استعلاء آمده است، اما این مطلب به این معنا نیست که این نزول در همین مرحلهٔ آغازین مانده و به مقصد نهایی خود که مردم هستند، منتهی نمی‌شود، بلکه در ادامه، شامل مردم نیز خواهد شد (ضمایر جمع در آیهٔ ٨٤، مؤید این گفتار است)؛ بنابراین، «علی» که دلالت بر نزول از بالا دارد، مناسب‌تر است؛ البته در میان محققان، برخی دیگر (کرمانی، ۱۴۱۸: ۱۱۸) ضمن بیان استدلال فوق، خطاب مذکور در آیهٔ ٨٤ آل‌عمران را مختص پیامبر(ص) دانسته و امت را در آن شریک نمی‌دانند که این گفتار صحیح نیست؛ زیرا همان‌طور که قبلاً نیز گفته شد، ذکر خطاب مفرد در آیهٔ ٨٤ سورهٔ آل عمران به معنای انحصار آن به پیامبر(ص) نیست، بلکه باتوجه‌به ضمایر متکلم مع‌الغیر و جمع که در واژگان «آمَنّا»، «عَلَیْنا»، «لا نُفَرِّقُ» و «نَحنُ» مذکور در این آیه آمده، حکم آن مشمول و متوجه عموم نیز می‌شود؛ درعین‌حال، نتیجه‌گیری فوق دربارهٔ دو آیهٔ ١٣٦ بقره و ٨٤ آل‌عمران، ذهن را به سمت این پرسش سوق می‌دهد؛ باتوجه‌به اینکه در بسیاری از آیات قرآن، انزال با حروف استعلاء و یا انتها آمده، آیا می‌توان این مهم، را به این آیات نیز تعمیم داد؟ پاسخ به این پرسش نیازمند بررسی و ارزیابی است.

بررسی دیدگاه محققان دراین‌باره، حاکی از پاسخ‌های متفاوت به این پرسش است؛ به‌این‌ترتیب که برخی نزول وحی بر پیامبر(ص) را فقط با حرف «إلی» و بر مردم را با «علی» صحیح می‌دانند (سیوطی،۱۴۱۴: ۳۳۰/۱). این درحالی است که برخی دیگر به کار بردن هریک از این موارد به‌جایِ دیگری را مجاز دانسته‌اند (ابن‌زبیر، ۱۴۰۳: ۲۳۸/۱). نسفی ازجمله افرادی است که اصل در کاربرد «علی» را بر کسی می‌داند که وحی مستقیماً بر او

نازل شده و «إلی» را در مواردی می‌داند که گیرندهٔ وحی مردم است. وی می‌گوید: «اگرچه در قرآن در مواردی، همچون ﴿نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ﴾ و ﴿أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ﴾، هردو تعبیر، دربارهٔ پیامبران و غیرآنان به کار رفته، اما اصل در کاربرد «عَلی» برای کسی است که وحی مستقیماً بر او نازل شده و کاربرد «إلی» برای امت‌ها به صورت مجازی است؛ بنابراین، در دو موضع مختلف، دو لفظ متفاوت به کار رفته و آنچه پس از آن‌ها آمده نیز از همین قاعده پیروی می‌کند تا معنا به‌صورت دقیق و حقیقی منتقل شود؛ درواقع، ازآنجاکه گیرندهٔ حقیقی وحی انبیاء هستند، در مورد آن‌ها حرف «علی» بکار رفته، اما امت‌ها به این دلیل که گیرندهٔ مجازی آن می‌باشند، در مورد آن‌ها «إلی» آمده است. (نسفی، ۱۴۱۶: ۲۵۳/۱)

صاحب «ملاک تأویل فی متشابه اللفظ» از افرادی است که همچون نسفی، معیار را در رعایت این اصل می‌داند. از منظر وی این کارکرد و قاعده علاوه‌بر دو آیهٔ ۱۳۶ بقره و ۸۴ آل‌عمران در اکثر مواردی که در قرآن سخن از نزول وحی بر پیامبر(ص) است («أُنزِلَ» با «عَلَی») و مواردی‌که نزول وحی به امت یا گروهی از مردم اشاره دارد («أُنزِلَ» با «إِلَی») دیده می‌شود؛ مانند آیهٔ ﴿آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ﴾ (البقره: ۲۸۵)؛ اگرچه وحی به پیامبر(ص) نازل می‌شود، اما مقصد نهایی امت است. هرچند گفتن «أُنْزِلَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» مجاز است، اما اگر براساس اصل زبان و بدون تقدیر و تضمین بگوییم، درست این است که «أُنْزِلَ عَلَى الرَّسُولِ» و «أُنْزِلَ إِلَى الْمُؤْمِنِينَ» بگوییم. (ابن‌زبیر، ۱۴۰۳: ۲۳۸/۱-۲۴۰)

اسکافی نیز بر این باور است که در اکثر مواردی‌که انزال بر پیامبر(ص) مطرح شده با «علی» متعدی شده است و در اکثر مواردی که انزال بر مردم مطرح شده با «إلی» متعدی شده است؛ زیرا وحی بر پیامبر(ص) از جانب فوق آمده، ولی بر مردم از جانب فوق نیامده است؛ بلکه آن حضرت وحی را به آنها انتقال داده است؛ بنابراین، سیر وحی به آن‌ها پایان یافته است. وی در تکمیل تبیین فوق، این نکته را می‌افزاید که هرجا تعبیر «انزلنا الیک» (در خطاب به پیامبر(ص)) آمده است، تکلیف آن حضرت مورد تأکید قرار گرفته و در مورد چیزهایی که عالِم یک امت باید برای آنها تبیین کند، به‌منزلهٔ امت خودش نازل شده است؛ مانند آیهٔ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَّهُ الدِّينَ﴾ (الزمر: ۲) که خداوند در آن به اخلاص در عبادت امر نموده و مراد از آن پیامبر(ص) و امتش است و همهٔ آن‌ها به انجام دادن این امر مکلف هستند یا در آیهٔ ﴿ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (النحل: ٤٤)، خداوند آن حضرت را به تبیین آنچه برای مردم بر وی نازل ساخته، امر فرموده است؛. بنابراین، در هر موردی که با «الی» متعدی می‌شود، گویا بدین معناست که به جایی منتهی می‌شود که دیگر پس‌از آن، جایی در

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

کار نیست و در هر موردی که با «علی» متعدی می‌شود، بدین معناست که برتری تو به این است که آنچه را بر گردنت هست، ادا کنی و انذار و بشارت دهی (اسکافی، ۱۴۲۲: ۱۹ و ۲۲۵)؛ درواقع، تبیین اسکافی بیانگر دو مطلب است؛ مطلب اول اینکه وحی، مسیر یکسانی ندارد؛ به‌گونه‌ای که در مورد پیامبر(ص) سیر عمودی و از بالا به پایین و در مورد مردم، سیر افقی انتقال از پیامبر(ص) به سوی ایشان است؛ ازاین‌رو، انزال در مورد اول با «علی» و در مورد دوم با «الی» متعدی می‌شود. مطلب دوم اینکه هرگاه پیامبر(ص) با امت مشترک شود، به‌گونه‌ای که وحی هم امت و هم خود وی را در برگرفته و یا در سیاق امر به تبیین یا بشارت و انذار و مانندِ آن باشد، حرف «الی» به کار می‌رود.

بررسی‌های انجام شده در آیات قرآن و موارد استعمال انزال با حروف جرّ «علی» و «إلی» نیز نشان می‌دهد که این کارکرد قابلِ‌تعمیم به همهٔ موارد نبوده و یک قاعدهٔ کلی و یک اصل قطعی محسوب نمی‌شود؛ زیرا در آیاتی از قرآن، مشاهده می‌شود که در مورد پیامبر(ص) نیز «إلی» به کار رفته و شامل موارد فوق نیز نمی‌باشد. آیات مشابه سورهٔ زمر که در یکی «الی» ﴿إِنَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَّهُ الدِّينَ﴾ (الزمر: ۲) و در دیگری «علی» ﴿إِنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ...﴾ (الزمر: ۴۱) آمده، از این نمونه است. اسکافی در بیان تفاوت این دو آیه، بیان می‌کند که در ظاهر آیهٔ دوم، معنای وعید قصد شده و چیزی از ظاهر آن حذف شده و به همین جهت با «علی» آمده است، اما آیهٔ ﴿إِنَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُن لِّلْخَائِنِينَ خَصِيمًا﴾ (النساء: ۱۰۵) که مشابه آیهٔ ۴۱ سورهٔ زمر است، ولی ازآنجاکه ظاهر آن معنای وعید را لازم گرفته با «علی» آمده است. (اسکافی، ۱۴۲۲: ۲۲۶)

گفتار زمخشری نیز در راستای عدم تعمیم این قاعده است. به باور وی، کسانی‌که تفاوت دو عبارت «أُنزِلَ إِلَی» و «أُنزِلَ عَلَی» را بزرگ می‌دانند و میان این کلمات تفاوت شدید قائل می‌شوند، سخت‌گیر و متعصب هستند. وی دراین‌باره بیان می‌کند اگر کسی بگوید چرا «انزال» در این آیه با حرف استعلاء متعدی شده، اما در سورهٔ بقره با حرف انتها؟ در پاسخ باید گفت، به این دلیل که هر دو معنای استعلاء و انتها در این‌جا وجود دارد و نیز به دلیل اینکه وحی از بالا فرو فرستاده می‌شود و به پیامبر(ص) منتهی می‌شود؛ همچنین در مواردی به یکی از این دو معنا و گاهی هم به معنای دیگر آمده است؛ بنابراین، کسی‌که بگوید «علینا» برای فعل «قل» و «إلینا» برای فعل «قولوا» می‌آید تا میان پیامبر(ص) و مؤمنان تفاوت بگذارد، به دلیل آنکه وحی از طریق استعلاء بر پیامبر(ص) نازل می‌شود و به مؤمنان از طریق انتها می‌رسد؛ درواقع، چنین فردی از حق گذشته و دچار تعصب شده است؛ زیرا در قرآن از هردو مورد وجود دارد. آیات ﴿بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ﴾ (النساء: ۱۶۶)،

﴿أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ﴾ (المائده: ٤٨) و ﴿آمِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا﴾ (آل‌عمران: ٧٢) از این نمونه است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۸۱/۱)؛ بنابراین، براساس آنچه بیان شد، نتیجه‌گیری حاصل از دو آیهٔ موردِبحث، قابلِ‌تعمیم به موارد مشابه کاربرد انزال با حروف استعلاء و انتها نیست، زیرا آنچه در مورد دو آیهٔ موردِبحث بیان شد، ناشی از سیاق و فضای سخن حاکم بر این آیات است و در مورد سایر آیات مطرح نیست. و روشن است که باتوجه‌به عوامل متعدد، همچون اسباب نزول، آیات قبل و بعد، هریک از این آیات، فضای کلامی منحصربه‌خود خواهند داشت؛ همچنین، آیات موردِبحث جزء آیات متشابه لفظی هستند؛ درحالی‌که آیات دیگر چنین نیستند. ارزیابی انجام‌شده نیز این مطلب را تأیید می‌کند. طبق بررسی انجام‌شده و براساسِ جدول و نمودار ذیل، نه‌تنها اکثر مواردی که حرف استعلا با انزال و مشتقات آن به کار رفته دربارهٔ پیامبر(ص) نیست، بلکه از نظر تعداد (٣٦ مورد)، با مواردی که این حرف در مورد غیر ایشان آمده (٣٦ مورد)، کاملاً برابر است؛ همچنین، نتایج بررسی کاربرد حرف انتها، کاملاً برعکسِ گفتار مؤلفان فوق است؛ زیرا این بررسی‌ها نشان می‌دهد که در قرآن، از مجموع ٤٠ مورد کاربرد ذکر انزال و مشتقات آن با حرف انتهای «إلی»، تعداد موارد کاربرد این حرف دربارهٔ پیامبر(ص) ٢٦ مورد و دربارهٔ غیرِایشان ١٤ مورد است.

براین‌اساس، باید گفت، نه‌تنها عامل تعیین‌کننده و قاعدهٔ کلی تابع قواعد نحوی نیست، بلکه قاعدهٔ کلی نیز در اینجا وجود ندارد و آنچه تأثیرگذار و تعیین‌کننده است، سیاق و فضای سخن و حاکم بر آیات است.

آیاتی که در آن «علی» دربارهٔ امت به کار رفته است	آیاتی که در آن «إلی» دربارهٔ پیامبر(ص) به کار رفته است
﴿وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى...﴾ (البقرة: ٥٧)	﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ (البقرة: ٤)
﴿... فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ (البقرة: ٥٩)	﴿وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ﴾ (البقرة: ٩٩)
﴿بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ ...﴾ (البقرة: ٩٠)	﴿آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ ...﴾ (البقرة: ٢٨٥)
﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا ...﴾ (البقرة: ٩١)	﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ ...﴾ (النساء: ٦٠)
﴿... وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَ...﴾ (البقره: ١٠٢)	﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ ...﴾ (النساء: ١٠٥)

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

آیاتی که در آن «علی» دربارهٔ امت به کار رفته است	آیاتی که در آن «إلی» دربارهٔ پیامبر(ص) به کار رفته است
﴿مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ ...﴾ (البقرة: ۱۰۵)	﴿لكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ ...﴾ (النساء: ۱۶۲)
﴿... اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَ الْحِكْمَةِ ...﴾ (البقرة: ۲۳۱)	﴿لكِنِ اللَّهُ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ ...﴾ (النساء: ۱۶۶)
﴿وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا ...﴾ (آل عمران: ۷۲)	﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ ...﴾ (المائدة: ۴۸)
﴿ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُعَاسًا ...﴾ (آل عمران: ۱۵۴)	﴿... احْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ ...﴾ (المائدة: ۴۹)
﴿وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ ...﴾ (النساء: ۱۴۰)	﴿... بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ...﴾ (المائدة: ۶۴)
﴿يَسْأَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ ...﴾ (النساء: ۱۵۳)	﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ...﴾ (المائدة: ۶۷)
﴿إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ ...﴾ (المائدة: ۱۱۲)	﴿وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ ...﴾ (المائدة: ۸۱)
﴿قَالَ اللَّهُ إِنِّي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ ...﴾ (المائدة: ۱۱۵)	﴿وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ ...﴾ (المائدة: ۸۳)
﴿وَكَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا ...﴾ (الأنعام: ۸۱)	﴿فَإِنْ كُنتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يَقْرَءُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ ...﴾ (يونس: ۹۴)
﴿أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ ...﴾ (الأنعام: ۱۵۷)	﴿كِتَابٌ أُنْزِلَ إِلَيْكَ ...﴾ (الأعراف: ۲)
﴿يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارِي سَوْآتِكُمْ ...﴾ (الأعراف: ۲۶)	﴿تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ ...﴾ (الرعد: ۱)
﴿... وَأَنْزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ ...﴾ (الأعراف: ۱۶۰)	﴿أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى ...﴾ (الرعد: ۱۹)
﴿... يُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ ...﴾ (الأنفال: ۱۱)	﴿وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ ...﴾ (الرعد: ۳۶)
﴿ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ ...﴾ (التوبة: ۲۶)	﴿الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ...﴾ (إبراهيم: ۱)
﴿يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ ...﴾ (التوبة: ۶۴)	﴿بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ ...﴾ (النحل: ۴۴)

آیاتی که در آن «علی» دربارهٔ امت به کار رفته است	آیاتی که در آن «إلی» دربارهٔ پیامبر(ص) به کار رفته است
﴿أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقَى فِي السَّمَاءِ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرَؤُهُ ...﴾ (الإسراء :۹۳)	﴿وَقَالُوا مَا لِهذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ ...﴾ (الفرقان: ۷)
﴿قُلْ لَوْ كَانَ فِي الْأَرْضِ مَلَائِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا﴾ (الإسراء:۹۵)	﴿... فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ﴾ (القصص: ۲۴)
﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ.. نَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى﴾ (طه: ۸۰)	﴿وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أُنْزِلَتْ إِلَيْكَ ...﴾ (القصص: ۸۷)
﴿... فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾ (الحج: ۵)	﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ ...﴾ (العنكبوت: ۴۷)
﴿وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ ...﴾ (الفرقان: ۲۱)	﴿وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقَّ ...﴾ (سبأ: ۶)
﴿إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ﴾ (الشعراء: ۴)	﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ ...﴾ (الزمر: ۲)
﴿وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ﴾ (الشعراء: ۱۹۸)	
﴿تَنَزَّلُ عَلَى كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ﴾ (الشعراء: ۲۲۲)	
﴿إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَى أَهْلِ هذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ ...﴾ (العنكبوت: ۳۴)	
﴿أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ﴾ (الروم: ۳۵)	
﴿وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ﴾ (الروم: ۴۹)	
﴿وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ ...﴾ (يس: ۲۸)	
﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ...﴾ (فصلت: ۳۰)	
﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنَّكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ ...﴾ (فصلت: ۳۹)	
﴿لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ ... فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ ...﴾ (الفتح: ۱۸)	
﴿... فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى ...﴾ (الفتح: ۲۶)	

نمودار تعداد آیات ذکر «انزال» با «الی» و «علی»

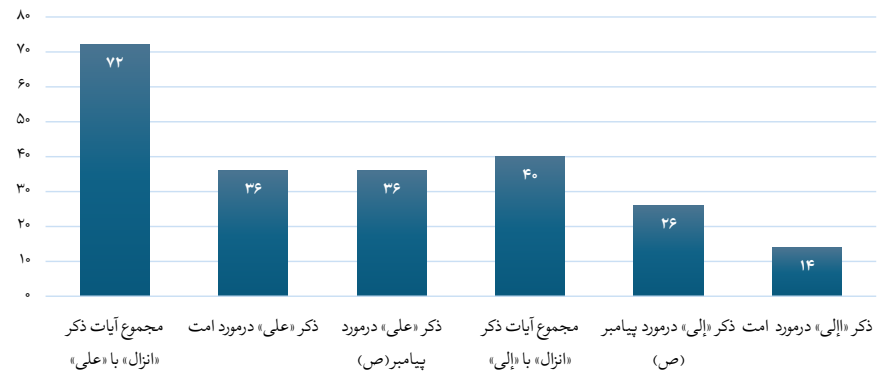

۳-۷. حذف یا تکرار «ما أُوتی»

همان‌طور که مشاهده می‌شود در هردو آیهٔ موردِبحث، عبارت «ما أُوتی» آمده است؛ اگرچه این عبارت به نوعی مترادف با «انزل» است، درعین‌حال به باور برخی مفسران به‌دلیل تنوع بیان، زیبایی کلام، پرهیز از تکرار «انزل» (اجهوری، ۱۴۳۰: همان؛ انصاری، ۱۴۲۴: ۳۴) و جامعیت (نسفی، ۱۴۱۶: ۲۵۳/۱)، به‌جایِ «انزل» به کار رفته است. اما به‌نظر می‌رسد، دیدگاه علامه طباطبایی درمورد سبب به‌کارگیری «ایتاء» به‌جایِ «انزال»، جامع‌تر است. وی معتقد است که اتفاقاً تعبیر اصلی که در همه‌جا باید ذکر شود، همان «ایتاء» است؛ هم‌چنان‌که در سورهٔ انعام، بعد از ذکر ابراهیم و انبیاء، بعد و قبلش، آمده است: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ﴾ (الأنعام: ۸۹)، اما ازآنجاکه لفظ «ایتاء» تصریح در وحی و انزال نداشته و مطابق آیهٔ ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ﴾ (لقمان: ۱۲) و ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ﴾ (الجاثیه: ۱۶) شامل موارد دیگر، همچون حکمت لقمان و اعطای کتاب، حکم و نبوت به بنی‌اسرائیل نیز می‌شود؛ همچنین، نظر به اینکه هم یهودیان و هم مسیحیان ابراهیم، اسماعیل، اسحاق، یعقوب و اسباط را از ملت خود می‌شمردند، به‌نوعی‌که یهودیان آن‌ها را یهودی و مسیحیان، مسیحی می‌پنداشتند؛ بنابراین، اگر در این دو آیه، «و ما اوتی ابراهیم و اسماعیل» می‌آمد، بر این مطلب که نامبردگان شخصاً صاحب ملت و وحی بودند، به‌طور صریح، دلالت نمی‌کرد. و احتمال داده می‌شد که آنچه به ایشان داده شده، همان‌ها بوده که به موسی(ع) و عیسی(ع) داده‌اند و آنان تابع اینان بوده‌اند؛ هم‌چنان‌که به‌خاطرِ همین تبعیت، «ایتاء» را به بنی‌اسرائیل نیز نسبت داده است؛ ازاین‌رو، برای دفع این توهم، درخصوص ابراهیم، اسماعیل، اسحاق و یعقوب، لفظ «انزال» را آورده تا بفهماند به ایشان نیز وحی می‌شده (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۱۱/۱)؛ درعین‌حال، این عبارت در سورهٔ بقره، دوبار (یک بار قبل از

«موسی» و «عیسی» و بار دیگر قبل از «النبیّون» به صورت وَ ما أُوتی مُوسی وَ عیسی وَ ما أُوتی النَّبِیُّونَ) و در سورهٔ آل‌عمران یک بار (قبل از «موسی» و «عیسی» و به صورت وَ ما أُوتی مُوسی وَ عیسی وَ النَّبِیُّونَ) آمده است.

در ارتباط با سبب تکرار یا حذف آن در آیات متشابه موردِ بررسی، محققان دلایلی را ذکر کرده‌اند. برخی بر این باورند که حکمت اینکه در سورهٔ آل‌عمران این عبارت تکرار نشده، این است که واژهٔ ایتاء در ابتدای آیهٔ ۸۱ همین سوره، در عبارت ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ﴾ (آل‌عمران: ۸۱)، ذکر شده بود. همین امر کافی است تا از تکرار این عبارت در آیهٔ ۸٤ بی‌نیاز شود؛ این درحالی است که در سورهٔ بقره، چنین مقدمه‌ای قبل از آیهٔ ۱۳٦ وجود ندارد؛ ازاین‌رو، تکرار آن به جهت تأکید بر عدم تفریق در ایمان به پیامبران و وضوح بیش‌تر معنا ضرورت داشت (سیوطی، ۱۴۱۴: ۳۳۰/۱)؛ براین‌اساس، می‌توان گفت عبارت «وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ» همان معنای «ما أُوتی النَّبِیُّونَ» را افاده می‌کند (اسکافی، ۱۴۲۲: ۴۸) . ازاین‌رو، این حذف از باب اختصار کلام و با سیاق مناسب‌تر است (اجهوری، ۱۴۳۰: همان)؛ این درحالی است که برخی دیگر سبب تکرار در سورهٔ بقره را از باب بسط کلام و به دلیل خطاب عام می‌دانند (اندلسی، ۱۴۲۰: ۲۴۹/۳؛ انصاری، ۱۴۲۴: ۳۴). اندلسی دراین‌باره بیان می‌کند، با توجه به اینکه خطاب در آیهٔ ۱۳٦ بقره جمع و شامل عموم مردم است، عبارت «ما اوتی» تکرار شده؛ درواقع، از بسط کلام استفاده می‌شود و موضوع با جملات و عبارات گسترده‌تر و کامل‌تر مطرح می‌شود تا همهٔ مخاطبان بتوانند آن را به خوبی، درک کنند؛ این درحالی است که زمانی که خطاب به صورت خاص است، یعنی مخاطب محدود و معین است؛ گوینده می‌تواند با اختصار و بدون بسط، منظور خود را برساند، زیرا مخاطب خاص، زمینه‌ها و شرایط کلام را بهتر می‌فهمد و نیازی به توضیح زیاد و گسترش مطلب نیست؛ ازاین‌رو، ادر سورهٔ آل‌عمران، عبارت «ما اوتی» تکرار نشده است. زیرا مخاطب شخص پیامبر(ص) است (اندلسی، ۱۴۲۰: ۲۴۹/۳) و ایشان نیز به تمام جوانب و شرایط مسلط است؛ درحالی‌که در آیهٔ ۱۳٦ بقره، چنین نیست و عموم مردم با سطوح درک متفاوت، مورد خطاب هستند؛ بنابراین، لازم است تکرار انجام شود که هم مطلب، به‌خوبی، تفهیم شود و هم تأکیدی بر بیان مطالب باشد؛ البته ذکر این مطلب حائز اهمیت است که این قاعده کلی نیست و قابلِ‌تعمیم به سایر موارد نیست؛ زیرا در مواردی، با وجود خاص بودن مخاطب، به‌دلیل نوع درک و فهم مخاطب، لازم است تکرار صورت بگیرد و نه حذف و گاه نیز حذف در کلام صورت می‌گیرد تا کلام افادهٔ تعمیم شود؛ بنابراین، اینجا نیز مخاطب خاص کلام، تعیین‌کننده است و ازآنجاکه خطاب به شخص پیامبر(ص) است، الزام

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

تکرار فعل از بین می‌رود. صاحب «ملاک‌التأویل» نیز نوع خطاب را دراین‌باره مؤثر دانسته و بیان می‌کند، نظر به اینکه در سورهٔ بقره، خطاب به پیامبر(ص) و مؤمنان با هم است، تأکید بر ذکر وحی به پیامبران مناسب است، زیرا مؤمنان بین پیامبران فرق نمی‌گذارند و دیگران فرق گذاشته‌اند؛ بنابراین، تأکید بر ایمان به همهٔ پیامبران و تثبیت این عقیده لازم بوده است، اما در آل‌عمران که خطاب ابتدا به پیامبر(ص) است، نیاز به این تأکید نیست، زیرا مقام پیامبر(ص) بالاتر از تفرقهٔ میان پیامبران است. (ابن‌زبیر، ۱۴۰۳: ۲۳۸/۱)

۸. تحلیل و بررسی: نقش سیاق در انتخاب الفاظ

سیاق، مجموعهٔ قرائن لفظی، معنایی، عقلی و شرایط زمانی و مکانی است که نظم و انسجام کلام را شکل می‌دهد و معانی مقصود را در متن آشکار می‌سازد (رجبی، ۱۳۸۵: ۹۲)؛ درواقع، آنچه از مباحث فوق برمی‌آید، این است که انتخاب واژگان و تفاوت در تعابیر میان دو آیهٔ متشابه موردِبحث، ریشه در تفاوت‌های موجود در سیاق آن‌ها دارد؛ به‌عبارتی‌ساده‌تر، همین تفاوت سیاق است که موجب می‌شود علی‌رغم شباهت ظاهری دو آیه، هرآیه رنگ و معنای ویژهٔ خود را داشته باشد. قرائن سیاقی تأثیرگذار در انتخاب واژگانی این دو آیه، به شرح ذیل است:

یکی از قرائن در اینجا، مقام کلام است که درواقع، هدفی کلی است که گوینده سخن را برای تحقق آن مطرح کرده است؛ برای مثال، هرگاه گوینده درصدد مدح و تمجید کسی، سخنی بر زبان آورد، مقام آن سخن مدح است؛ براین‌اساس، می‌توان گفت مقام سخن دربارهٔ آیهٔ ۸٤ آل‌عمران که به جهت تعظیم و تشریف پیامبر(ص) با «قل» آغاز شده نیز چنین است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۸۱/۱). این درحالی است که آیهٔ ۱۳٦ بقره در مقام پاسخ به سخن متعصبانهٔ اهل کتاب در آیهٔ قبل که گفتند «قَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا»، به مؤمنان می‌گوید شما همانند یهود که حضرت عیسی(ع) و پیامبر(ص) و کتاب‌های انجیل و قرآن را قبول نداشتند و مانند نصارا که پیامبر(ص) و کتابش را رد نمودند، نباشید (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۲۱۷/۷).

قرینهٔ سیاقی دیگر، خطاب است؛ درواقع، تمامی تمایزهای این دو آیه، همگی، به‌نوعی، ریشه در این قرینهٔ سیاقی دارد. توضیح آنکه؛ آیات ۱۳٦ بقره و ۸٤ آل‌عمران با دو خطاب مختلف «قولوا» و «قل» شروع می‌شود. این امر به این دلیل است که آیهٔ ۱۳٦ بقره در سیاق دعوت جمعی به ایمان و بر شمول و مشارکت امت، تأکید دارد، اما آیهٔ ۸٤ آل‌عمران در سیاق موضع پیامبر(ص) بوده؛ بنابراین، از تعبیر «قل» که بر مسئولیت و جایگاه ایشان دلالت دارد، استفاده می‌شود. این تفاوت اولیه در خطاب،

درادامه، عامل تفاوت متمم‌های «انزال» («إلی» یا «علی») نیز می‌شود و بر اساس همین سیاق است که تعیین می‌شود که «انزل» در کدام آیه با کدام حرف جر بیاید و کدام حرف جر برای بیان دقیق‌تر معنا مناسب‌تر است؛ بنابراین در مواردی‌که وحی به صورت مستقیم و از جانب فوق بر پیامبر(ص) نازل شده، سیاق آیه «عَلَی» را اقتضا می‌کند؛ اما در مواردی‌که وحی یا کتاب آسمانی به سوی امت یا گروهی از مردم آمده، سیاق «إِلَی» را می‌طلبد؛ درواقع، سیاق در آیهٔ ۱۳۶ بقره، جهت‌گیری نزول وحی را به سمت امت نشان می‌دهد و تأکید بر جنبهٔ ارتباطی و انتقالی وحی دارد و در سورهٔ آل‌عمران سیاق بر جنبهٔ الزام‌آور و مسئولیت‌آوری وحی تأکید می‌کند. مجدداً همین سیاق و خطاب در حذف یا تکرار «ما اوتی» تأثیر گذار می‌شود. و این‌گونه است که سیاق با اثرگذاری خود در تعیین نوع خطاب، گزینش حرف جر و در نهایت، ذکر یا عدم ذکر «ما اوتی»، اجزای این دو آیه را به سوی مقاصد و معانی خاصی هدایت نموده و فهم دقیق آن را ممکن می‌نماید؛ ازاین‌رو، آیات قرآن مجموعهٔ تصادفی از کلمات نیست، بلکه هرکلمه با دقت بسیار انتخاب شده است تا مفاهیم دینی به بهترین شکل در دل جمله‌ها و ساختارهای مختلف آیات بیان شود. این انتخاب دقیق واژگان، تناسب آن‌ها با معنای مورد نظر، جایگاه مناسب‌شان در جمله و هماهنگی‌شان با واژه‌های قبل و بعد، همگی ریشه در سیاق دارد؛ درواقع، به‌واسطهٔ همین هماهنگی و تناسب و توجه به سیاق و ارتباط آیات با یکدیگر است که می‌توان به یک نظام معنایی منسجم در قرآن دست یافت و لایه‌ها و ابعاد مختلف معانی آن را بهتر درک نمود؛ بنابراین، مجموعهٔ واژگان یک آیه، در عین تناسب لفظی و معنایی با آیهٔ دیگر، به‌دلیلِ سیاق منحصربه‌فرد خود در جانشینی از یکدیگر نیز از نظم و اسلوب خاصی پیروی می‌نمایند و نمی‌توان هیچ‌یک را جایگزین دیگری نمود.

نتیجه‌گیری

دستاورد پژوهش حاضر درموردِ تحلیل تطبیقی تعابیر متفاوت مذکور در آیات ۱۳۶ سورهٔ بقره و ۸۴ سورهٔ آل‌عمران، به شرح ذیر است:

۱- آیات مذکور در زمرهٔ آیات متشابهٔ لفظی است که از نظر نوع خطاب، حرف اضافهٔ متمم فعل و بسط و تفصیل کلام با هم متفاوت است؛ به این صورت که نوع خطاب در آیهٔ بقره به‌دلیلِ سیاق آیات و خطاب آن به عموم، جمع (قولوا) و در آل‌عمران به دلیل نشان دادن عظمت پیامبر(ص) و مقابله با گفتار اهل کتاب و رد آن‌ها، همچنین اخذ میثاق از پیامبر(ص)، همان‌گونه که از سایر انبیاء گرفته شده، خطاب به صورت مفرد (قل) آمده

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

است. حرف اضافهٔ متمم فعل در بقره نیز به‌دلیل همان خطاب جمعی حرف انتها (إلی) و بیانگر رساندن پیام و کتاب به امت، مقصد نهایی و در آل‌عمران به دلیل خطاب به پیامبر(ص) و نزول مستقیم وحی به ایشان، حرف استعلا (علی) است؛ همچنین به‌دلیلِ خطاب عام در آیهٔ بقره و عدم مقدمه‌چینی در آیات قبل آن، واژهٔ ایتا تکرار شده؛ این درحالی است که در آیهٔ آل‌عمران هم مخاطب خاص است و هم در آیات قبل، مقدمه‌چینی لازم انجام شده؛ ازاین‌رو، نیاز به بسط کلام و تکرار این واژه نبوده است.

۲- باتوجه‌به اینکه سیاق و فضای سخن در هریک از آیات موردِبحث، متفاوت است، امکان جایگزینی این عبارات با هم، بدون آنکه پیام و مفهوم آیه دچار تغییر و نقصان شود، وجود ندارد؛ بنابراین، حفظ این تفاوت‌ها برای فهم صحیح آیات و انتقال دقیق پیام و بار معنای آن ضروری است. زیرا این واژگان به‌گونه‌ای زنجیروار با هم در ارتباط هستند که علاوه‌بر چینش معنادار در هم‌نشینی در جانشینی نیز از گزینش منطقی الگو می‌گیرند و چنان در سیاق خود به‌کار رفته‌اند که امکان جانشینی آن‌ها با هم و یا حذف از یک آیه و اضافه به دیگری و بالعکس وجود ندارد.

۳- اگرچه ذکر «انزال» با «إلی» در آیهٔ بقره در رساندن پیام به مردم به معنای مقصد نهایی و «علی» در آل‌عمران درمورد نزول مستقیم وحی بر پیامبر(ص) به‌کار رفته، اما این مطلب یک قاعدهٔ کلی نیست، بلکه در موارد متعدد، خلاف آن در قرآن، دیده شده است؛ ازاین‌رو، به‌کار رفتن «انزال» با هریک از این حروف، به سیاق، فضای سخن آیات و مخاطب کلام بستگی دارد.

منابع

قرآن کریم

ابن‌زبیر، احمد بن‌ابراهیم (۱۴۰۳). ***«ملاک التأویل فی متشابه اللفظ من آی التنزیل»***، چاپ اول. بیروت: دارالغرق الإسلامی.

اجهوری، عطیه (۱۴۳۰). ***«إرشاد الرحمن لأسباب النزول و الناسخ و المنسوخ و المتشابه و تجوید القرآن»***، چاپ اول. دارالبیضاء: مرکز التراث الثقافی المغربی.

اسکافی، محمد بن‌عبدالله (۱۴۲۲). ***«درة التنزیل و غرة التأویل فی بیان الآیات المتشابهات فی کتاب الله العزیز»***، چاپ اول. بیروت: دارالمعرفة.

ابن‌فارس، احمد (۱۴۰۴). ***«معجم مقاییس اللغه»***. قم: مکتبة الاعلام الاسلامی.

ابن‌ندیم، محمد بن‌اسحاق (بی‌تا). ***«الفهرست»***. بیروت: دار المعرفة.

اندلسی، ابوحیان (۱۴۲۰). ***«البحر المحیط فی التفسیر»***، چاپ اول. بیروت: دار الفکر.

تاجی، مهدیه (۱۴۰۳)، ***«تحلیل آیات متشابه لفظی سوره بقره با تکیه بر روش نوین معناشناسی شناختی»***، اندیشه های قرآنی متفکران معاصر، سال اول، شماره اول، بهار و تابستان، صص ۵۸-۳۳.

ثعالبی، عبدالرحمن بن‌محمد (۱۴۱۸). ***«الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن (تفسیر الثعالبی)»***، چاپ اول. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

جوادی آملی (۱۴۰۱). ***«تسنیم، تفسیر قرآن کریم»***، چاپ نهم. قم: مرکز نشر اسراء.

ـــــــ (۱۳۹۸). ***«تسنیم، تفسیر قرآن کریم»***، چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.

حسینی، بی بی زینب، رضایی کرمانی، محمدعلی (۱۳۸۷). «پژوهشی درباره آیات متشابه لفظی قرآن کریم. مطالعات اسلامی»: ***علوم قرآن و حدیث***، سال چهلم، شماره ۸۱. صص ۱۱۰-۸۳.

رجبی، محمود (۱۳۸۵). ***«روش شناسی تفسیر قرآن»***. قم: انتشارات سمت.

زرکشی، محمد بن‌بهادر (۱۴۱۰). ***«البرهان فی علوم القرآن»***. بیروت: دار المعرفة.

زمخشری، محمود (۱۴۰۷). ***«الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل»***، چاپ سوم. بیروت: دارالکتب العربی.

سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۰۶). ***«تناسق الدرر فی تناسب السور»***، چاپ اول. بیروت: دار الکتب العلمیه.

ـــــــ (۱۴۱۴). ***«قطف الأزهار فی کشف الأسرار»***، چاپ اول. دوحه: وزارة الأوقاف و الشؤون الاسلامیه.

طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷). ***«المیزان فی التفسیر القرآن»***، چاپ پنجم. قم: انتشارات جاممعة مدرسین حوزه علمیه.

طبرسی، فضل بن‌حسن (۱۳۷۲). ***«مجمع البیان فی التفسیر القرآن»***، چاپ سوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.

ـــــــ (۱۴۱۲). ***«تفسیر جوامع الجامع»***، چاپ اول. قم: حوزهٔ علمیه.

طریحی، فخرالدین (۱۴۰۳). ***«مجمع البحرین»***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

طوسی، محمد بن‌حسن (۱۴۰۹). ***«التبیان فی التفسیر القرآن»***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

انصاری، زکریا بن‌محمد (۱۴۲۴). ***«فتح الرحمن شرح ما یلبس من القرآن»***، چاپ اول. بیروت: دار الکتب العلمیه.

فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۶). ***«بصائر ذوی التمییز فی لطائف الکتاب العزیز»***، چاپ سوم. قاهره: جمهوریة مصر العربیه.

قاسمی، جمال‌الدین (۱۴۱۸). ***«تفسیر القاسمی (محاسن التأویل)»***، چاپ اول. بیروت: دارالکتب العلمیه.

قرشی، علی‌اکبر (۱۳۷۷). ***«تفسیر احسن الحدیث»***، چاپ سوم. تهران: بی‌نا.

قطب، سید (۱۴۰۸). ***«فی ظلال القرآن»***، چاپ پانزدهم. بیروت: دار الشرق.

کاشانی، فتح‌الله (۱۳۸۱). ***«زبدة التفاسیر»***، چاپ اول. قم: مؤسسة المعارف اسلامی.

کرمانی، محمد بن‌حمزه (۱۴۱۸). ***«البرهان فی متشابه القرآن»***، چاپ دوم. مصر: دار الوفاء.

ـــــــ (بی‌تا). ***«غرائب التفسیر و عجائب التأویل»***، چاپ اول. جده: دار القبلة للثقافة الإسلامیه.

مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴). ***«التفسیر الکاشف»***، چاپ اول. ایران: دارالکتاب الاسلامی.

نجفی ایوکی، علی، زرکار، زهره (۱۳۹۸). «زیبایی شناسی آیات مشابه در قرآن کریم»، ***پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن***، دوره۷، شماره۲، شماره پیاپی ۱۴، صص ۱۵۰-۱۳۵.

نسفی، عبدالله بن‌احمد (۱۴۱۶). ***«مدارک التنزیل و حقائق التأویل (تفسیر النسفی)»***، چاپ اول. بیروت: دار النفائس.

سال دهم
شمارهٔ دوم
پیاپی: ۱۹
پاییز و زمستان
۱۴۰۵

References

The Holy Qur'an.

Ibn al Zubayr, Ahmad ibn Ibrahim (1403 A.H.). Mīzān al Ta'wīl fī Mutashābih al Lafẓ min Āy al Tanzīl (The Criterion of Interpretation in Ambiguous Expressions of Qur'anic Verses). Beirut: Dār al Gharq al Islāmī, 1st ed.

Ajhūrī, 'Aṭiyyah (1430 A.H.). Irshād al Raḥmān li Asbāb al Nuzūl wa al Nāsiḫ wa al Mansūkh wa al Mutashābih wa Tajwīd al Qur'ān (Guidance of the Merciful on the Causes of Revelation, Abrogating and Abrogated, Ambiguities, and Qur'anic Recitation). Casablanca: Markaz al Turāth al Thaqāfī al Maghribī, 1st ed.

al Iskāfī, Muhammad ibn 'Abd Allāh (1422 A.H.). Durat al Tanzīl wa Ghurat al Ta'wīl fī Bayān al Āyāt al Mutashābihāt fī Kitāb Allāh al 'Azīz (The Pearl of Revelation and the Brightness of Interpretation in Explaining the Ambiguous Verses). Beirut: Dār al Ma'rifah, 1st ed.

Ibn Fāris, Ahmad (1404 A.H.). Mu'jam Maqāyīs al Lughah (Dictionary of Linguistic Scales). Qom: Maktabat al I'lām al Islāmī.

Ibn al Nadīm, Muhammad ibn Isḥāq (n.d.). al Fihrist (The Catalogue). Beirut: Dār al Ma'rifah.

al Andalusī, Abu Ḥayyān (1420 A.H.). al Baḥr al Muḥīṭ fī al Tafsīr (The Comprehensive Ocean in Qur'anic Exegesis). Beirut: Dār al Fikr, 1st ed.

Taji, Mahdieh. (1403 A.H.). "An Analysis of Verbal Ambiguities in Surah al-Baqarah Based on the Modern Approach of Cognitive Semantics." Qur'anic Thought of Contemporary Thinkers, 1(1), Spring–Summer, 33–58.

al Tha'ālabī, 'Abd al Raḥmān ibn Muhammad (1418 A.H.). al Jawāhir al Ḥisān fī Tafsīr al Qur'ān (The Precious Jewels in Qur'an Commentary). Beirut: Dār Iḥyā' al Turāth al 'Arabī, 1st ed.

Javadi Amoli, 'Abdollah (1401 A.H.). Tasnīm: Tafsīr al Qur'ān al Karīm (Tasnīm: Exegesis of the Holy Qur'an). Qom: Nashr e Esrā', 9th ed.

——— (1398 A.H.). Tasnīm: Tafsīr al Qur'ān al Karīm. Qom: Nashr e Esrā', 5th ed.

Hosseini, Bibi Zeynab, & Rezaei Kermani, Mohammad Ali. (1387 A.H.). "A Study of Verbal Ambiguities in the Holy Qur'an." Islamic Studies: Qur'anic Sciences and Hadith, 40(81), 83–110.

Rajabī, Mahmoud (1385 A.H.). Methodology of Qur'anic Interpretation. Qom: SAMT Publications.

Al-Zarkashi, Muhammad ibn Bahadir. (1410 A.H.). Al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an. Beirut: Dar al-Ma'rifah.

al Zamakhsharī, Mahmoud (1407 A.H.). al Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al Tanzīl (The Revealer of Realities of the Qur'anic Secrets). Beirut: Dār al Kutub al 'Arabī, 3rd ed.

al Suyūṭī, 'Abd al Raḥmān (1406 A.H.). Tanāsuq al Durrar fī Tanāsub al Suwar (The Harmony of Pearls in the Order of Chapters). Beirut: Dār al Kutub al 'Ilmiyyah, 1st ed.

——— (1414 A.H.). Qaṭf al Azhar fī Kashf al Asrār (Gathering the Blossoms in Unveiling the Mysteries). Doha: Ministry of Endowments and Islamic Affairs, 1st ed.

al Ṭabāṭabā'ī, Muhammad Ḥusayn (1417 A.H.). al Mīzān fī Tafsīr al Qur'ān (The Scale in Qur'anic Commentary). Qom: Islamic Seminary Teachers Association Press, 5th ed.

al Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan (1372 A.H.). Majma' al Bayān fī Tafsīr al Qur'ān (The Comprehensive Compilation in Qur'anic Exegesis). Tehran: Amīr Kabir Publications, 3rd ed.

——— (1412 A.H.). Tafsīr Jawāmi' al Jāmi' (The Comprehensive Exegesis). Qom: Ḥawzah 'Ilmiyyah Press, 1st ed.

al Ṭurayḥī, Fakhr al Dīn (1403 A.H.). Majma' al Baḥrayn (The Confluence of the Two Seas). Beirut: Dār Iḥyā' al Turāth al 'Arabī.

al Ṭūsī, Muhammad ibn al Ḥasan (1409 A.H.). al Tibyān fī Tafsīr al Qur'ān (The Clarification in Qur'anic Exegesis). Beirut: Dār Iḥyā' al Turāth al 'Arabī.

al Anṣārī, Zakarīyā ibn Muhammad (1424 A.H.). Fatḥ al Raḥmān Sharḥ Mā Yulbas min al

Qur'ān (The Opening of the Merciful: Explanation of Qur'anic Ambiguities). Beirut: Dār al Kutub al 'Ilmiyyah, 1st ed.

al Fayrūzābādī, Muhammad ibn Ya'qūb (1416 A.H.). Baṣā'ir Dhawī al Tamīz fī Laṭā'if al Kitāb al 'Azīz (Insights of the Discerning into the Subtleties of the Noble Book). Cairo: Arab Republic of Egypt, 3rd ed.

al Qāsimī, Jamāl al Dīn (1418 A.H.). Tafsīr al Qāsimī (Maḥāsin al Ta'wīl) (The Beauties of Interpretation). Beirut: Dār al Kutub al 'Ilmiyyah, 1st ed.

Quraishī, 'Alī Akbar (1377 Sh.). Tafsīr Aḥsan al Ḥadīth (The Best of Sayings Commentary). Tehran: n.p., 3rd ed.

Quṭb, Sayyid (1408 A.H.). Fī Ẓilāl al Qur'ān (In the Shade of the Qur'an). Beirut: Dār al Sharq, 15th ed.

Kāshānī, Fatḥ Allāh (1381 A.H.). Zubdat al Tafāsīr (The Essence of Commentaries). Qom: Mu'assasat al Ma'ārif al Islāmiyyah, 1st ed.

al Kirmānī, Muhammad ibn Ḥamzah (1418 A.H.). al Burhān fī Mutashābih al Qur'ān (The Proof Concerning the Ambiguous in the Qur'an). Egypt: Dār al Wafā', 2nd ed.

——— (n.d.). Gharā'ib al Tafsīr wa 'Ajā'ib al Ta'wīl (The Marvels of Exegesis and Wonders of Interpretation). Jeddah: Dār al Qiblah li al Thaqāfah al Islāmiyyah, 1st ed.

Mughniyyah, Muhammad Jawād (1424 A.H.). al Tafsīr al Kāshif (The Explanatory Commentary). Iran: Dār al Kitāb al Islāmī, 1st ed.

Najafi Ivaki, Ali, & Zarkar, Zahra. (1398 A.H. Sh.). "The Aesthetics of Similar Verses in the Holy Qur'an." Research Journal of Qur'anic Exegesis and Language, 7(2), Issue 14, 135–150.

al Nasafī, 'Abd Allāh ibn Ahmad (1416 A.H.). Madārik al Tanzīl wa Ḥaqā'iq al Ta'wīl (Perceptions of Revelation and Realities of Interpretation). Beirut: Dār al Nafā'is, 1st ed